

Оригиналан научни рад

УДК 711.4 (497.11)(091)
Original scientific work**Дејан Шабих**
Мила Павловић

НЕКИ АСПЕКТИ ПРОСТОРНОГ РАЗВОЈА КРУПАЊА

Извод: Утицај природних и друштвено-економских фактора (политичких, демографских, културних, социјалних и других) на настанак и развој Крупања били су од пресудног значаја кроз историју, од античког периода до данашњих дана. Током историјског развоја који је имао неколико фаза, иницијалну, рану полифункционалну, прелазну полифункционалну и савремену полифункционалну, Крупањ је мењао просторна, морфо-физиономска, демографска, етно-културна и функционална обележја. У раду су анализиране неке промене просторне структуре града и указано на правце даљег развоја.

Кључне речи: насеље, промене, развој, трансформација насеља

Abstract: The effects of natural and socio-economical factors (political, demographic, cultural, social, etc) on the genesis and overall development of the Krupanj were significant in all historic eras, from the Antic times to the present day. During many centuries of Krupanj's evolution, which had several stages of development: initial, early polifunctional, middle polifunctional, and contemporary polifunctional, Krupanj changed his spatial, morpho-phisionomic, demographic, ethno-cultural, and functional features. In this paper, we analyzed some spatial structure changes of this town and tendencies of development.

Key words: settlement, changes, development, transformation of settlement

Географски положај и величина територије

Крупањ је градско насеље формирано у мањем флувијалном проширењу, на контакту Брштице, Чађавице, Богоштице, Кржаве и Ликодре. Крупањ је настао и развија се у планинском залеђу Јагодње (939 m) и Борање (856 m), на западу, и Соколске планине (973 m), на југозападу, у висинском појасу 275–280 m.

Током досадашњег развоја Крупањ је мењао просторну и морфо-физиономску структуру. Од сеоског насеља, временом, прерастао је у градско насеље и центар истоимене општине (342 km²), са 23 села у општинском залеђу. Површина урбане територије, по ГУП-у из 1993. године, износи 387 ha, а катастарске општине 395,1 ha.¹

¹ М. Грујић, **Крупањ**, Географска енциклопедија насеља Србије, књ. II (Ж – Љ), Географски факултет Универзитета у Београду, "Агена" и "Стручна књига", Београд, 2001, стр. 306.

Саобраћајно-географски положај Крупња зависи од микроположаја на долинским странама Ликодре и њених притока. Пuteви се радијално шире речним долинама и повезују Крупња са насељима у околини. Басен Ликодре, у коме се налази највећи број насеља у општини Крупња, ограничен је на југу и западу планинским залеђем, где се највећи број путева слепо завршава. Долина Ликодре пружа се од Крупња на југозападу до Завлаке на северу, где се у долини Јадра разилази у два правца и то ка северозападу према Лозници и југоистоку у правцу Осечине (пут Ваљево–Лозница).² Крупња је удаљен 156 km од Београда, преко Цера и Шапца, и 162 km преко Ваљева. Најближа железничка станица удаљена је 36 km од Крупња. Она се налази у Лозници, на прузи Рума–Шабац–Лозница–Мали Зворник.

Геопростор и саобраћајне везе утичу на функционални положај Крупња, који се дефинише као поливалентан, контактан, транзитан и као елемент спајања и прожимања. Функционални положај је поливалентан у смислу сложености територије и спајања физичко-географских и културно-историјских елемената на релативно малом простору, који се на различите начине допуњују и прожимају у својој комплексности. Контактни положај посматрамо као просторно-функционални однос општине Крупња и суседних административно-управних и географских целина у Подрињском делу Перипанонске Србије (Азбуковица, Јадар, Подгорина и Поцерина), са циљем успостављања боље економске сарадње и стварања могућности квалитетнијег развоја ширег окружења. Општина Крупња има функцију транзита путника и робе, али је због лошег стања путне мреже ограничавајући фактор у разним видовима интеграција.

У економском развојном смислу општина Крупња је у другој половини XX века припадала Подрињско-колубарском региону и Мачванском округу унутар кога су настале интензивније везе и активности између развојних центара: Шапца, Ваљева и Лознице.³ Међутим, због конфигурације терена која је утицала на транзитност главних комуникационих праваца у Западној Србији, Крупња је остао ван важнијих економских токова. Ипак, са добијањем статуса градског насеља 1949. године, он је побољшао свој

---

² У 2000. саобраћајну мрежу општине Крупња чинило је 329 km категорисаних путева (153 km са савременим коловозом), од тога 5 km магистралних, 101 km регионалних и 223 km локалних. Густина путне мреже је 0,96 km/km², што је за 37,1% више од просека Мачванског округа (0,70 km/km²) или за 41,6% више од просека централне Србије (0,56 km/km²). Густина путне мреже са савременим коловозом износи 0,46 km/km² (0,41 km/km² у Мачванском округу и 0,32 km/km² у централној Србији).

³ Б. Дерић, **Друштвено економски развој, Општина Лозница**, СГД, Географски факултет Универзитета у Београду, Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, Београд–Лозница, 1997, стр. 133.

функционални положај оснивањем и афирмацијом градотворних функција. Њиховим јачањем, у Крупњу су створени услови за развој осталих делатности које постају фактор успостављања функционалног јединства општине и елемент спајања и прожимања њене територије са окружењем по различитим основама.

Периодизација развоја насеља

На основу увида у географске, етнолошке, археолошке, историјске, економске, правне и друге изворе, Крупањ се просторно и морфо-физиономски развијао кроз четири главне (основне) фазе: иницијалну, рану полифункционалну, прелазну полифункционалну и развијену полифункционалну фазу.

Иницијална фаза развоја обухвата античко доба и рани средњи век. На насељеност овог простора у античком периоду указују археолошки остаци насеобина, мада постоје индиције да је у неколико наврата долазило до нарушавања континуитета, што је било проузроковано ратним походима, сукобима и слично.

Најстарије насеобине на месту данашњег Крупања везане су за неолит (археолошки локалитети на нижој речној тераси Ликодре). У античко доба од Крупања је водио пут који је повезивао руднике у Рађевини са Јадранским путем Salona–Sirmium. Због значаја тог пута, али и његове заштите, Римљани су, а касније и Византинци, на стратешки значајном пункту у околини тадашњег насеља изградили утврђења (castrum). Облик те тврђаве није утврђен јер су мештани у средњем веку камен користили као грађевински материјал.⁴ У периоду ране византијске владавине у околини Крупања била је развијена пољопривреда, а доказ су остаци пољопривредног газдинства "Villa Rusticae", пронађени поред регионалног пута Крупањ–Завлака. "Очувани су зидови објекта изграђени од опеке и фрагменти керамике. Поред стамбене зграде, газдинство је имало и објекте за смештај слуга, стоке, пољопривредних машина и производа".⁵ Сеобе народа од VI до почетка VII века су утицале на честа расељавања становништва и нарушавале континуитет насељавања ове територије.⁶ У процесу насељавања на Балканско полуострво, Словени су се кретали старим римским путевима и насељавали области које су пружале добре услове за живот. За период

---

⁴ М. Васиљевић, **Подриње у праисторији, антици, средњем веку и под Турцима**, Подрињско-колубарски регион, "Глас Подриња" – Шабац, "Напред" – Ваљево и "Подриње" – Шабац, 1982, стр. 68–71.

⁵ М. Гарашанин, **Крупањ и Рађевина у праисторијско и римско доба**, Рађевина у прошлости, СО Крупањ, Србоштампа, Београд, 1986, стр. 105.

⁶ Ђ. Бошковић, **Археолошки споменици и налазишта у Србији**, I tome, (Западна Србија), Археолошки институт САН, Београд, 1953, стр. 176.

од V до X века, археолошки подаци о Крупњу недостају, али се претпоставља да су на тој територији постојале старословенске насеобине.⁷

Рана полифункционална фаза развоја обухвата период од формирања прве српске средњовековне државе и турску владавину. Због дужине временског периода (од средњег века до 1830) и промена у просторној и морфо-физиономској структури насеља, рана полифункционална фаза се може поделити у две подфазе: доба српске средњовековне државе и период турске владавине.

Прво помињање Крупња под називом Крупа (Crupan) забележено је 1417. године. Локалитет на коме је постојало насеље мештани данас називају "Стара варош", а налази се југозападно од Крупња, на узвишењу где је смештено локално гробље.⁸

С обзиром на то да су Ликодра, Богоштица, Брштица, Чађавица и Кржава често плавиле своје уске алувијалне равни и угрожавале пољопривредне културе, Крупањ се у овој фази просторно развијао на вишим речним терасама и на оближњим узвишењима поред рудника олова и сребра.

У току ове фазе Крупањ развија традиционалну аграрну, а појављују се рударска, трговачка, занатска, образовна и административно-управна функција. Земљорадња, као и данас, била је развијена на алувијалним равнима и речним терасама, а екстензивно сточарство на падинама околних планина.

Као што је забележено у списима дубровачких трговаца, околина Крупња била је позната крајем XIV и у првој половини XV века као једно од седишта рударства прве српске средњовековне државе. Рударство се занемало на експлоатацији олова и сребра. Археолошки остаци потврђују чињеницу да су се тада у Крупњу налазиле топионице. "При великим бујицама реке износе на видик темеље старих радионица."⁹ Претпоставља се да се на имању породице Пантић налазе остаци мајданских објеката и цркве, али још увек нису предузети технички радови да би се утврдила веродостојност те констатације.¹⁰ За време турске владавине, са крајим прекидима, настављена је експлоатација рудишта, а рудници су проглашени царским османлијским добрима.¹¹

⁷ М. Гарашанин, **Крупањ и Рађевина у праисторијско и римско доба**, стр. 118; М. Васиљевић, **Подриње у праисторији, антици, средњем веку и под Турцима**, стр. 63–68.

⁸ М. Динић, **О угарском ропству краља Уроша I**, Историјски часопис, бр. 1, Историјски институт САН, Београд, 1948, стр. 30.

⁹ В. Николић – Стојанчевић, **Рађевина и Јадар у необјављеним рукописима Цвијићевих сарадника**, Српски етнографски зборник САНУ, књ. LXXXVIII, Одељење друштвених наука, Насеља и порекло становништва, књ. 41, Београд, 1975, стр. 132.

¹⁰ Ibid, стр. 132.

¹¹ А. Babić, **Bosna i Hercegovina. (Ugarska prevlast)**, Enciklopedija Jugoslavije, knj. 2, (Bje-Crn), Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1982, стр. 17.

У дубровачким документима из 1417–1419. записано је да је Крупањ био и седиште, првенствено, трговине оловом и сребром и да је у тадашњем насељу постојала дубровачка колонија (трговачка колонија).¹² Трговачка функција, као и рударска, одржала се, са краћим прекидима, и у току турске владавине.

Сточарски производи погодни за прераду, у Крупњу су још у време прве српске средњовековне државе, пружали повољне услове за развој занатства. Домаћа радиност, развијена у доба натуралне привреде, дуго се одржавала јер су чланови домаћинства производили предмете потребне у свакодневном животу, за обраду земље и сточарство, било да је реч о преради дрвета, коже, вуне или лана. Израђивали су конструкције за куће, алате, покућство, производили креч, пекли циглу, правили дрвени угаљ и поташу. Натурална привреда наметала је домаћу радиност као нужност, а она се преносила генерацијама. Таква производња најчешће је била намењена сопственом, рођачком или комшијском домаћинству и није излазила из круга познатих потрошача из села.¹³ Из редова тако вештих људи настале су и прве занатске радње у Крупњу, а тиме је он стекао занатску функцију.

Већина становника Крупња и околине живела је у беди и сиромаштву, врло често без могућности стицања елементарне писмености. Једини центри образовно-васпитног рада за време српске средњовековне државе и турске владавине били су манастири и цркве, а православни свештеници и виђенији домаћини били су носиоци просвећивања становништва и чувари националне свести.¹⁴ Све до оснивања прве школе у Крупњу (1837), описмењавање становништва одвијало се у цркви Успења пресвете Богородице у Добром потоку (данас засеок Липеновића), која се налази 1,2 km северно од Крупња, поред ранохришћанског гробља.¹⁵ И поред чињенице да је турска власт на све могуће начине спречавала описмењавање српског становништва, образовна функција се, ипак, одржала током целог овог периода.

Први подаци везани за административно-управну функцију Крупња датирају из 1528. године. Он је тада имао функцију центра Крупањске

---

¹² М. Спремић, *Дубровчани у Крупњу*, Дневни лист "Политика", бр. 22846, 15. мај 1977, АД "Политика", Београд, стр. 17.

¹³ Д. Милић, *Привреда у Рађевини у XIX веку, Рађевина у прошлости*, СО Крупањ, Србоштампа, Београд, 1986, стр. 341.

¹⁴ Д. Шабић, М. Гајић, *Образовање као обележје демогеографских процеса у Србији*, XIV конгрес географа Југославије, СГД, Географски факултет – Београд, ПМФ-Институт за географију у Новом Саду и Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, Београд, 2001, стр. 287–292.

¹⁵ Не постоје подаци о времену изградње цркве, али је у турском тифтеру први пут пописана 1528, што значи да је тада већ постојала. У периоду 1600–1604. улазила је у састав Зворничке епархије. Храм је обновљен 1771, а реконструисан 1821. године.

нахије, која је улазила у састав Зворничког санцака. Крупањска нахија састојала се 1528. године из 16 примићурстава са 39 села и засеока, а 1530. подељена је Крупањску и Рађевску нахију. У састав Крупањске нахије улазило је 13 насеља: Кржава–Крупањ, Суводање, Висока Главница, Добри Поток, Ватољ, Чоготино Селиште, Ђулин, Плавањ, Брстица, Чађавица, Богоштица, Томаљ и Шумећ. Године 1600–1604. Крупањска нахија обухватала је 15 насеља: Кржава–Крупањ, Ђулин, Отомаљ, Чађавица, Суходањ, Брштица, Доњи Поток, Богоштица, Шумећ, Мезра Ватољ, Мезра Раковац, Мезра Доњи Поток, Селиште, Плавањ и Висока Главница.¹⁶ С обзиром на то да, од 1604. године до XVIII века, нема података о Крупању, претпоставља се да су тај период историје обележиле сталне миграције становништва ”због увођења читлучког система, високих дажбина и могућности насељавања богатијих делова османлијске државе”,¹⁷ али и због честих сукоба Турака и Аустријанаца.

Прелазна полифункционална фаза развоја обухвата период од увођења двојне турско-српске власти, ослобођења од Турака до Другог светског рата. Због политичких промена, али и трансформација у просторној и морфофизиономској структури насеља, прелазна полифункционална фаза се дели у две подфазе: стагнације (двојна турско-српска власт, 1830–1833) и развитака (од ослобођења од Турака до Другог светског рата).

У периоду 1830–1833. године, Крупањ – административно-управни центар Рађевског среза, био је под двојном турско-српском управом. Формално је признато да Рађевски и суседни Јадарски срез припадају Србији, али су власт у њима и даље задржали Турци. Био је то период стагнације развоја насеља, али и неизвесности јер се Турци нису мирили са губитком територије, тим пре што су овај срез сматрали мукадом (царским имањем).

После прикључења Рађевског среза Србији, 1934. године, наступиле су промене просторној и морфо-физиономској структури Крупања. Насеље се спонтано развија са околних узвишења, на долинске стране Богоштице, Кржаве, Чађавице, Брштице и Ликодре, односно на њихове ниже речне терасе поред саобраћајница. У Крупању се од 1866. године, када добија статус варошице, стихички формира центар (трговине, занатске радње, школа, апотека, здравствена задруга, амбуланта и друго) који данас представља градско језгро.

У овој фази Крупањ развија традиционалну аграрну, рударску, трговачку, занатску, образовну, саобраћајну и административно-управну функцију, а појављује се здравствена.

---

¹⁶ Д. Бојанић, **Крупањ и Рађевина у XVI и XVII веку**, Рађевина у прошлости, СО Крупањ, Србоштампа, Београд, 1986, стр. 165.

¹⁷ Н. Šabanović, **Bosna i Hercegovina**, Enciklopedija Jugoslavije, knj. 2 (Бје-Срн), Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1982, стр. 102.

До јачања традиционалне аграрне функције дошло је после ослобођења од Турака и досељавања српског становништва из динарских области у Рађевски срез. Обрадивих површина у околини Крупња било је доста, па су простране комплексе земље углавном запоселе вишечлане породице. Досељеници из Херцеговине, којима је сточарство било основно занимање, тежили су да запоседну што веће комплексе са шумама и ливадама, које би им омогућиле разноврснију производњу. Пад цена пољопривредних производа, за време економске кризе 1930–1934, погоршао је тежак положај пољопривредника. Они су били принуђени да ограничавају своју потрошњу како би могли да продају веће количине производа на тржишту.¹⁸ Диспаритет цена пољопривредних и индустријских производа био је један од важнијих узрока опадања куповне моћи сељака. У условима када није било државних кредита за развој пољопривреде, приватне банке и зеленаши су финансирали пољопривредне произвођаче уз високе камате. Оптерећени порезом, земљорадници нису уносили жито у амбаре, већ су га одмах након вршидбе одвозили на пијаце и продавали у бесцење.¹⁹

Иако је Милош Обреновић још 1834. иницирао обнављање рада рудника олова у Крупњу, тек се са стабилизациом политичких прилика у Србији (1840–1850), обновила традиционална рударска функција.²⁰ Због неповољних финансијских прилика рад Подрињских рудника је обустављен 1901. године. Држава је 1903. године руднике уступила закупцу јер се показало да је то рентабилније због мањег ризика. Експлоатација олова ни овог пута није дуго трајала. Оловна рудишта која су будила наде у повољан исход показала су се неоправданим и тако су једно за другим напуштена. Антимон је временом потиснуо олово и на листи значајних метала заузео водеће место.²¹ С обзиром на велику потражњу за израду муниције, нарочито у војној индустрији, значај антимоноа пред Први светски рат нагло је порастао.²²

Прве школе у Рађевском срезу основане су касније у односу на друге делове Србије. Према извештају Петра Радовановића, директора свих школа у Србији, у Крупњу је 1835. основана основна школа. "У оквиру школе постојало је одељење за смештај деце јер су ученици из удаље-

¹⁸ Д. Милић, *Привреда у Рађевини у XIX веку*, стр. 269–308.

¹⁹ Д. Симић, *Развој рударства од 1814. до 1941. године, Рађевина у прошлости*, СО Крупањ, Србоштампа, Београд, 1986, стр. 24–27.

²⁰ V. Simić, *Prilog tektonici zapadne Srbije, Podrinske planine*, Vesnik Geološkog instituta Kraljevine Jugoslavije, knj. IV, Sveska I, Beograd, 1935, str. 177.

²¹ У Крупњу је тада поред топионице олова изграђена топионица за антимонску руду у којој је 1890. произведено 350.000 kg антимоноа. Рудник "Столице" био је познат као највеће антимонско рудиште у Европи, отворен 1916. године. Овај рудник испоручивао је крупањској топионици 90% руде, а "Костајник" са 119 поља ушао је у светску геолошку литературу као значајно рудиште антимоноа.

²² Д. Симић, *Развој рударства од 1814. до 1941. године*, стр. 309.

них села Рађевског среза боравили у том објекту преко недеље. Недељом би долазили у своје село по храну за следећу седмицу.” Основна школа у Крупњу била је 1835/36. године једина у срезу и њој су гравитирала деца из 35 села. У другој половини XIX века отворене су школе у Цветуљи, Костајнику, Комирићу, Дворској и Ставама.

Од ослобођења од Турака до Првог светског рата у Рађевском срезу није постојала здравствена установа. У елементарном здравственом просвећивању становништва активно су учествовали лекари из Лознице, Ваљева и Шапца, који су држали течајеве. Подстрек јачању здравствене функције представља оснивање Сеоске здравствене задруге 1922. године. У тој установи, 1930–1940. године, редовно су одржавани течајеви за девојке, под управом Одељења за народно просвећивање Министарства просвете, на којима су полазнице стицале знања о вођењу домаћинства и хигијени. У Крупњу је 1936. подигнута зграда Бановинска болница, која је почетком Другог светског рата срушена, а 1944. године обновљена.

После Другог српског устанка, Крупањ је постао административно-управни центар Рађевског среза (Подрињски округ) са 35 сеоских насеља. Административно-управну функцију Крупањ је задржао до краја овог периода,²³ с тим што је после Првог светског рата дошло до унутрашње административне поделе среза на 15 општина: Бањевачку, Белоцркванску, Мојковићку, Дринску, Завлачку, Комирићку, Крупањску, Малозворничку, Доњотрешњичку, Красавску, Брезовичку, Костајничку, Радаљску, Соколску и Толисавачку.²⁴

Савремена полифункционална фаза развоја наступила је после Другог светског рата, односно од 1949. године када је Крупањ добио статус градског насеља. Природни услови, посебно рељеф, има пресудан утицај на просторни и морфо-физиономски развој града, јер углови нагиба изнад 20° захватају више од 42% атара. Због тога се Крупањ у овој фази развоја зракасто шири у правцу североисток-југозапад на долинским странама Ликодре, према југозападу поред Кржаве, на западу уз Чађавицу и југоистоку уз Богоштицу, јер су у тим деловима града углови нагиба најмањи.

Крупањ у другој половини XX и почетком XXI века одликује плански дефинисан развој, квалитативне и квантитативне просторне и морфо-физиономске промене структуре које су довеле до формирања функционалних зона. Промене су инициране урбанизацијом, индустријализацијом, деаграризацијом и концентрацијом – насеобинско-територијалним процесима који обележавају савремену полифункционалну фазу развоја града.

²³ П. Срећковић, **Како је Јадар и Рађевина придружен Србији**, Гласник Српског ученог друштва, књ. 57, Београд, 1884, стр. 132–134.

²⁴ П. Јосић, **Рађевина између два светска рата**, Рађевина у прошлости, СО Крупањ, Србоштампа, Београд, 1986, стр. 469.

Поменути насеобинско-територијални процеси утицали су на пораст броја градског становништва. Због тога, већину данашњег становништва чине имигранти, досељени највише у периоду 1981–1991, када је Крупањ стално населило 815 становника. Према типу насеља у којима су живели пре досељења у град, доминирају имигранти са села. Разлози досељења су различити: запослење у секундарном сектору привреде, лично или школовање деце, жеља да се живи у граду и заснивање брачне заједнице.²⁵

У Крупњу је 1948. године живело 853 становника у 277 домаћинстава, 1953. – 1.085 становника у 336 домаћинстава, 1961. – 1.389 становника у 408 домаћинстава, 1971. – 2.479 становника у 748 домаћинстава, 1981. – 3.779 становника у 1.132 домаћинства, 1991. – 4.795 становника у 1.412 домаћинства и 2002. године 4.912 лица.²⁶ Индекс 2002–1948. за становништво износи 575,8, а за домаћинства 509,7. Густина насељености је 1948. године износила 215,9 ст./km², а 2002. – 1.243,2 ст./km².

Плански дефинисан развој и насеобинско-територијални процеси иницирали су формирање четири функционалне зоне у Крупњу: ужи градски центар, стамбена зона, индустријска зона и зона градског зеленила.

Ужи градски центар настао је на ушћу Кржаве и Богоштице у Ликодру. У овој зони се укрштају регионални путеви, који су повезани са мрежом локалних путева. Дужина друмске мреже износи 13,5 km. Према актуелном ГУП-у из 1993. године, улице су категорисане у три групе: главне, улице друге и улице треће категорије. Главне улице су Владе Зечевића и Мачков камен. Секундарна мрежа повезује главне улице, а остале су трећег реда. Тротоари једино постоје у овој градској зони.

Плански развој утицао је на то да су све централне градотворне функције смештене у ужем центру (административно-управна, трговинска, занатска, културно-просветна, туристичко-угоститељска, здравствена и др.).

Крупањ је, према савременој административно-територијалној организацији локалне самоуправе, општински центар и центар месне канцеларије за 11 насеља: Липеновић, Церову, Ликодру, Бањевац, Богоштицу, Шљивову, Томањ, Кржаву, Планину и Брштицу. Административно-управна функција Крупња заснована је на активностима општинских управних и судских органа (зграда општине, МУП и општински суд).

Трговинска функција има значајно место у просторно-функционалном повезивању Крупња са околним насељима. Трговина се одвија преко локалних али и трговинских предузећа из других градова Србије која

²⁵ Д. Шабић, **Регионално-географска проучавања Рађевине**, Докторска дисертација, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2004, стр. 216.

²⁶ **Попис становништва 1991**, Упоредни преглед броја становника и домаћинстава, подаци по насељима и општинама, књ. IX, СЗС, Београд, 1996, стр. 102–103; **Попис становништва, домаћинстава и станова у 2002**, Пол и старост, Подаци по насељима, књ. 2, РЗС, Београд, 2003, стр. 116–117.

оснивају своје пословне јединице у (продајни објекти, складишта, стоваришта, дистрибутивни центри и пословнице). Године 1995. у општини Крупањ је пословало 75 трговина са 247 радника, а 2000. – 27 са 75 радника.²⁷

У централној градској зони, поред регионалног пута Крупањ–Брштица налази се зелена и сточна пијаца. Пазарни дан је петак. Просторно је добро лоцирана али, с обзиром на малу површину од 0,79 ha и близину стамбено-пословне зоне, не постоји могућност њеног проширења.

У односу на традиционалну занатску функцију коју је Крупањ имао у прошлости, у савременој фази развоја, укупан број занатских радника се смањује, а број заната повећава. Индустријализација је потиснула традиционалне занате: грнчарски, пинтерски, бојацијски, самарцијски, опанчарски, воденичарски и друге. Године 1961. у општини је регистровано 262 занатлије, да би до 1991. њихов број био смањен на 137 лица.²⁸ Развива се занатство са елементима индустријског начина рада, уз коришћење савремених машина и стручне радне снаге. Са тог аспекта, занатство је везано за термичку обраду метала, израду пластичних типлова и слично.

Када је 1981. у Крупњу изграђен Дом културе са библиотеком створени су услови за развој и афирмацију његове културно-просветне функције. Неки споменици културе, по својим архитектонским и уметничким вредностима спадају у значајне објекте српске културне баштине. Традиционалне културно-уметничке манифестације у Крупњу су: летњи (9. август) и јесењи вашар (19. октобар), када се окупља 3.000–4.000 људи годишње, и септембарске свечаности (21. септембар) – ”Дани Рађевине у Београду”. Ове манифестације утичу на динамику културног живота и афирмишу народно стваралаштво.

Динамичан демографски развој Крупња иницира интензивирање развоја његове здравствене функције. Нова зграда Дома здравља у Крупњу изграђена је 1981. године.

Расположива туристичка и рецептивна база у ужем градском центру (хотел и угоститељски објекти) могу да афирмишу туристичку функцију. Туристичка база погодује развоју транзитног, екскурзионог, манифестационог, ловног и излетничког туризма, али је у овој фази развоја града она само делимично искоришћена.

Индустријска зона се налази североисточно од центра Крупња и прати долинске стране Ликодре. Велики нагиб на југоистоку и северозападу, тј. на вишој речној тераси Ликодре представља природно ограничење ширења индустријске зоне у том правцу. Због тога је једина могућност просторног ширења индустријске зоне везана за нижу речну терасу Ликодре која се пружа правцем југозапад-североисток. Положај индустријске

---

²⁷ Општине у Србији, Република Србија, РЗС, Београд, 2001.

²⁸ Активно становништво 1953–1991, Документациони материјал РЗС, Београд.

зоне поред регионалног пута Крупањ–Завлака омогућава ефикасну допрему сировина и отпрему готових производа. Са становишта развоја пољопривреде, положај индустријске зоне се не може оценити повољним јер се налази на најплоднијем делу долине Ликодре.

У индустријској зони налази се Текстилна индустрија ”Крупањка”, Индустрија картона ”Картонка”, Метална индустрија ”26. септембар”, ”По-замантерија”, ДД Дрвна индустрија ”Дрвофлуорит”, ”Контактна сочива”, ГП ”Рађевина” и Трговинско предузеће ”Крупањ”. Од 1960. до 1990. године, индустрија је представљала окосницу насеобинско-територијалног развоја града. У општини је 2001. године регистровано 104 малих предузећа са 499 радника и шест средњих предузећа са 513 радника.²⁹ Даљи развој индустрије у Крупњу зависи од ефикасности увођења савремене технологије у производњу и управљање, али и брзине оснивања малих и средњих предузећа.

Стамбена зона се највећим делом простира уз Ликодру, поред уже градске зоне и индустријске зоне. Уским појасом, ова зона је спојена са Бањевцем и ”увлачи” западни део села у градску територију. Стамбена зона се зракасто шири нижим речним терасама Чађавице, Кржаве и Богоштице и спаја Крупањ са Томњом и Брштицом. На контактима сеоских и градског атара прожимају се утицаји урбаног и руралног начина живота. У ужем градском центру, ова зона се преплиће са другим начинима коришћења простора, најчешће из сектора услуга.

Зона градског зеленила заузима површину од 21,81 ha, а уређени паркови прожимају се са урбаним ткивом.³⁰

Правци развоја

Приоритетне развојне активности везане су за инфраструктуру и комуникације, рационално коришћење природних ресурса, заштиту природе и културно-историјског наслеђа и равномеран развој руралног и урбаног дела општине.

Први правац развоја Крупња везан је за *инфраструктуру и комуникације* јер саобраћајни и комуникациони системи и управљање комуналним сервисима чине основу која може да обезбеди ефикасно обављање свакодневних активности становништва. Развој саобраћаја и саобраћајних система у самом Крупњу, али и на територији општине, треба да се заснива на модернизацији и развоју мреже локалних и регионалних путева, опреме, службе, понуде и услуга фиксне и мобилне телефоније.

---

²⁹ Општине у Србији, Република Србија, РЗС, Београд.

³⁰ Генерални урбанистички план СО Крупањ, Јавно предузеће за планирање, пројектовање и аутоматску обраду података ”Инфоплан” – Аранђеловац, Крупањ, 1991, стр. 3–5.

Управљање инфраструктурним системима у општини Крупањ зависи од степена економског развоја, еколошке свести становништва и организације надлежних органа.³¹ Важнији секторски приоритети везани су за:

- реконструкцију и модернизацију локалних и регионалних путева,
- реконструкцију и модернизацију водоводне и канализационе мреже у Крупању и санацију локалних водоводних мрежа у руралном делу општине (направити приоритете по насељима),
- регулацију речних корита Ликодре, Богоштице, Кржаве, Чађавице и Брштице,
- модернизацију нисконапонске мреже у руралном делу општине,
- изградњу хигијенске депоније за Крупањ и приградска насеља и
- санацију сметлишта уз Ликодру и Белоцркванску реку.

Други правац развоја везан је за *рационално коришћење природних ресурса*. Најзначајнији природни ресурс општине Крупањ је земљиште, чија структура зависи од природних услова и економских процеса последњих деценија. Највећу површину захвата пољопривредно земљиште, које се простире на 24.176 ха (59,8%), затим шуме 14.719,3 ха (36,4%) и неплодно земљиште 1.555,4 ха (3,8%).³² Наведена структура површина пружа могућност оптималнијег коришћења земљишта. У том циљу потребно је:

- одредити потребан простор за развој инфраструктуре дуж развојних осовина и главних излазних праваца из града/општине према окружењу (речне терасе у долинама Јадра, Ликодре и Белоцркванске реке),
- успоставити хармоничне односе на линији контакта изграђених и природних структура у Крупању,
- сачувати пољопривредно земљиште, стимулативним и рестриктивним мерама спречити његову конверзију у земљиште друге намене и енергично сузбијати дивљу градњу на земљишту најбоље бонитетне класе (алувијалне равни Јадра, Ликодре и Белоцркванске реке) и
- повећати економичност и рентабилност у газдовању шумама, стално одржавати и подизати нове шуме и јачати њихове функције (производња дрвета и семена најбољег квалитета, заштита земљишта од ерозије, регулисање режима вода и слично).

Трећи правац развоја везан је за *заштиту природе и културног наслеђе*, којим се дефинишу последице људских делатности и активности на природу и културно наслеђе, утврђују принципи и критеријуми заштите. Ова концепција развоја заснива се на планској организацији и уређењу територије Крупања у односу на активности и делатности у њему, чиме се по-

³¹ Д. Шабић, *Регионално-географска проучавања Рађевине*, стр. 250–254.

³² *Категоризација земљишта на територији Општине Крупањ у производној 2001–2002. години*, Одељење за привреду и финансије, Општинска управа, Крупањ, 2002.

стиже рационална и квалитетна основа за спровођење политике унапређења и заштите. Секторски приоритети су:

– обезбеђивање квалитетне животне средине и мониторинг (чист ваздух, довољне количине хигијенски исправне воде за пиће, очуваност земљишта и биолошке разноврсности, уређеност насеља и слично),

– заштита, обнова и санација стања живог света и очување равнотеже екосистема и

– активна заштита природе на локалитетима: ”Данилова коса” (општи резерват природе), ”Столице” (меморијални споменик природе), ”Добри поток” (споменик природе), ”Ковачевића пећина” (споменик природе), ”Липа” (споменик природе и активна заштита културног наслеђа): ”Мачков камен” (споменик културе од изузетног значаја), ”Бела Црква” (знаменито место од изузетног значаја) и ”Столице” (споменик културе од изузетног значаја).

Четврти правац везан је за *равномеран просторни и функционални развој* руралног и урбаног дела општине Крупањ, који се може постићи интензивнијим развојем пољопривреде, децентрализацијом индустрије и развојем туризма.

Пољопривреда се мора прилагођавати развојним тенденцијама кроз приватизацију и адекватно коришћење површина намењених пољопривреди. У том циљу потребно је издвојити просторне целине на којима постоје услови и традиција пољопривредне производње, активирати земљорадничке задруге у којима је могуће организовати откуп и обезбедити прераду пољопривредних производа; спровести комасацију земљишта зони интензивне земљорадње у долинама Јадра и Ликодре, развити пројекте производње здраве хране, лековитог биља и јагодичастог воћа и интензивирати развој шумарства, туризма и других комплементарних делатности са пољопривредом.

Због удаљености од већих индустријских центара и ограничених материјалних средстава индивидуалних пољопривредних произвођача, у општини Крупањ није дошло до високог нивоа загађења земљишта. Зато пољопривредно земљиште пружа услове за производњу здраве хране.

Други аспект равномерног развоја јесте децентрализација индустрије, чији је циљ смањење прилива радноспособног становништва у Крупањ и постепено побољшавање услова живота на селу. Развој индустрије у руралном делу обезбедио би равномеран размештај активног становништва са размештајем производње у непољопривредним делатностима, ефикасније обављање свакодневних активности грађана и смањивање миграција село – град.

На почетку XXI века индустрија у Крупњу оптерећена је техничко-технолошком застарелошћу, бројем запослених, па је зато потребно извршити њену реорганизацију. Квалитативно нови економски и еколошки услови намећу правце развоја индустрије, која треба да буде заснована на

променама коришћења природних ресурса, власничком, гранском, техничко-технолошком и просторном реструктурирању предузећа, развоју малих и средњих предузећа у руралном и урбаном делу са структуром која омогућава брзу и ефикасну адаптацију активности и функција, повезивању различито техничко-технолошких дисциплина и ефикасан трансфер знања и њихова примена у привреди, примени информационих технологија и софтверских компоненти у организацији и управљању производњом и високом степену диверзификације производње и поштовању еколошких критеријума у планирању развоја.

Развој туризма зависи од локалних органа, власничке трансформације, стандарда становништва, туристичког менаџмента и других услова. Нови концепт организације туризма заснован је на тржишној економији, поштовању закона и већој улози локалне управе у његовој афирмацији. Да би туризам искористио развојну шансу потребно је: објединити и осмислити садржаје туристичке понуде, повећати атрактивност туристичких садржаја уз пут Крупањ–Завлака (воденице из XIX века) и Крупањ–Костајник (Столице), обезбедити квалитетнији смештај гостију у хотелу ”Борац” у Крупању, укључити села која су спремна да учествују у туристичкој понуди и основати локалну туристичку агенцију која би концептирала и реализовала пројекат чији би задатак била промоција туристичких вредности општине.

Реализација наведених активности зависи од локалних органа и грађана. У том циљу потребно је дефинисати улогу локалног нивоа управљања, обезбедити његово повезивање и координацију са вишим нивоима управљања (насеље–општина–округ–Република) успоставити већу сарадњу локалних служби у оквиру система планирања, извођења радова и одржавања, обезбедити развој саобраћајних и комуникационих система и управљања водном, енергетском и комуналном инфраструктуром и комуналним сервисима, прецизирати обавезе комуналних сервиса усмерених ка јединственом плану уређења земљишта и остваривање сталних контаката са становништвом, израда и имплементација регулационих планова за сва насеља у општини и посебних планова за привредне објекте ван градског грађевинског земљишта и друго.

Формирање географске информационе базе података јесте погодност, која може да нађе примену у дефинисању праваца даљег развоја. Географски информациони систем (ГИС) пружа могућност оптималног уређења географског простора општине Крупањ, поређењем великог броја параметара, тестирањем планских метода и изналажењем оптималних решења уз минималне губитке. Проналажењем докумената помоћу ГИС-а унапређује се информациона функција планирања развоја општине Крупањ и проширује сазнање. Примена ГИС-а у решавању нагомиланих развојних проблема може се показати као подршка у:

– успостављању веза између информационе базе података и комплексног сагледавања односа и веза између географских објеката, појава и процеса,

– анализи просторне структуре, функционисања и организације географског простора,

– утврђивању географских промена и њиховом ажурирању и

– симулацији различитих услова географских промена, доводећи истовремено у однос различите варијанте интервенција и примени метода моделовања у појединим фазама планирања локалног и регионалног развоја, еколошког вредновања и начина коришћења простора у руралном и урбаном делу.

Информациона основа развоја захтева коришћење различитих извора података (теренска истраживања, пописи становништва, извештаји и друго) и њихову обраду кроз сложене аналитичке поступке, што значи да се подаци морају међусобно довести у везу у оквиру јединственог информационог система. Комбиновањем информационих и комуникационих технологија, ствара се могућност за укључивање већег броја истраживача који прикупљају податке о општини Крупањ, али и корисника података у дигиталној форми. Последица тога биће кумулативно увећавање базе података о Крупању, тако да ће решавање проблема затворених база података бити значајан помак компјутерских технологија које прате истраживања. Употребом информационих технологија, локални органи власти могу одговорити растућим потребама становништва, првенствено вишим квалитетом услуга. Успостављање мониторинга, базираног на информационим технологијама, допринеће заштити природне средине и културних добара, ефикасном функционисању комуналне мреже и рационалнијем коришћењу природних ресурса.

Закључак

Кроз векове, Крупањ је прошао дуг и по много чему специфичан развојни пут, од некадашњег средњовековног сеоског насеља до савременог градског и општинског центра. Од формирања до данашњих дана, Крупањ се просторно развија, мења морфо-физиономску структуру и унутрашње и спољне (регионалне) функције. У циљу постизања већег степена функционалне интегрисаности његове територије потребно је дефинисати приоритетне активности којима би се решавали актуелни проблеми развоја и који би били прихваћени од стране локалних органа и локалне заједнице. Реализација наведених предлога развоја представља дугорочан процес који се не може спровести једнократним појединачним актима, већ је потребно да се они етапно решавају.

**Dejan Šabić
Mila Pavlović**

SOME ASPECTS OF SPATIAL DEVELOPMENT OF KRUPANJ

Summary

The effects of phisico-geographical and socio-economical factors (historical, political, demographic, etc) on the genesis and overall development of the settlement were significant in all historic eras, from the Antic times to the present day, but it is changed from the history. During many centuries of Krupanj's evolution, which had many stages of development: initial, early semifunctional, middle simifunctional, and contemporary semifunctional), settlement changed morpho-phisionomic, demographic, ethnocultural, and functional features.